

www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Hint Mitolojisindeki Sarasvati'den Klasik Türk Şiirindeki Zühre'ye*

From Sarasvati In Indian Mythology To Zühre In Classical Turkish Poetry

Mustafa Kılıç**

Abstract: It is known that during the six centuries that classical Turkish poetry existed, it was fed both from the literary tradition it took as a model and from the cultural sources on which this literary tradition is based. In this context, classical Turkish poetry, Persian poetry; Persian poetry, on the other hand, benefited from Indian culture, mystical beliefs and narratives besides Arabic poetry. This study aims to show the relationship between these cultures and literatures through Zühre/Nâhîd (Planet Venus) in classical Turkish poetry. In classical Turkish poetry, Zühre/Nâhîd is mentioned in similes about beauty in couplets, with Hârût and Marût, and mostly with music, musical instruments and dance. In researches on the origin of Zühre/Nâhîd, it has been determined that she is an extension of the mother goddess figure in Ancient Near East mythology. Known as Inanna in Sumer, Ishtar in Babylon, and Isis in Egypt, this mother goddess figure is known as the symbol of love and fertility. However, while the equivalents of mother goddesses in mythologies in different cultures are listed, Indian mythology is not included in this order. Considering that Persian literature contains many elements from Indian mythology, it is possible to find traces of Indian mythology in classical Turkish poetry indirectly. In this article, the connection of Zühre/Nâhîd (Venus) in classical Turkish poetry with the goddess Sarasvati in Indian mythology will be questioned. Sarasvati's resemblances to the mother goddess figure in Mesopotamia will be listed as items, and especially his interest in music and art and his reflection on Zühre/Nâhîd will be discussed based on sample couplets in classical Turkish poetry.

Structured Abstract: In classical Turkish poetry, Zühre/Nâhîd is depicted both as the equivalent of the planet Venus and as a beautiful woman dancing, singing and playing musical instruments in the sky. Sometimes it is used in poetry as a reference to the parable of Harut and Marut. The common point of all these uses is the depiction of Zühre/Nâhîd as a woman. There are similar narratives and descriptions for this planet/star both in Persian poetry, which is accepted as a model by classical Turkish poetry, and in Ottoman-Islamic mythology.

There are various narratives in almost all world mythologies about planets and the gods/goddesses that rule them. A large part of the narratives about the planet Venus is that the deity ruling this planet is in the form of a woman and has goddess features. In many previous studies, the connection of the planet Venus with the goddesses and especially the Venus symbol in the mother goddess myths were emphasized. Known as Inanna in Sumer, Ishtar in Babylon, and Isis in Egypt, this mother goddess figure is known as the symbol of love and fertility. In classical Turkish poetry, while following the traces of Zühre/Nâhîd (the planet Venus),

* Bu makale 2-5 Mayıs 2019 tarihlerinde Ardahan Üniversitesi I. Uluslararası Mitoloji Sempozyumu'nda sunulan bildirinin geliştirilerek genişletilmiş hâlidir.

** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Res. Asst, Muş Alparslan University, The Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature
ORCID 0000-0002-8708-3042
m.kilic@alparslan.edu.tr

Cite as/ Atıf: Kılıç, M. (2021). Hint mitolojisindeki Sarasvati'den klasik Türk şiirindeki Zühre'ye. *Turkish Studies - Language*, 16(3), 1621-1637. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.52237>

Received/Geliş: 03 August/Ağustos 2021

Accepted/Kabul: 23 September/Eylül 2021

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 September/Eylül 2021

CC BY-NC 4.0

partnerships can be established with the mother goddess narratives in Sumerian, Babylonian or Egyptian myths. However, considering that this literary tradition takes Persian literature as a model, it is necessary to look at Persian literature -Persian poetry in particular- and then the poetry traditions or cultures that Persian poetry was influenced by. In this context, the first thing that comes to mind is Indian culture and literature. Both the historical closeness of Indo-Iranian and many common elements in both cultures indirectly suggest that there may be some commonality in classical Turkish poetry from Indian mythology as well.

In this study, the traces of Zühre/Nâhîd in classical Turkish poetry in Indian mythology were questioned. Zühre, or Nahid, also takes place in Persian literature and mythology. In particular, the word Nahid is referred to as Anahita in the Zoroastrian holy book Avesta. The myths and depictions about the goddess named Sarasvati in Indian mythology also show that there are many similarities between her and Nahid. Several studies have questioned the connection of Sarasvati and Nahid with water and rivers. But the connection between both goddesses is not limited to water only. Many features described about Zühre/Nâhîd in Ottoman-Islamic mythology are also found in the Indian goddess Sarasvati. Both goddess figures are associated with water as the protector of rivers and waters in scriptures and narratives related to these texts. They are portrayed anthropomorphically as a woman with elements of beauty. Similar elements are present in the figures of these goddesses. They are in the form of a queen with gold earrings in their ears, gold bracelets on their arms, a gold crown on their heads, anklets on their feet, and necklaces on their necks. They have connections with music and musical instruments. Sarasvati is referred to as the goddess of music with the vina she holds in both narratives and figures. Nâhîd, on the other hand, is associated with music in Persian and Turkish literatures, although he is not included in the Avesta. The mother goddess's features such as fertility, fertility, healing and purification are present in both goddesses. The bird motif is a common element for the mother goddesses. Sarasvati's mount - just like Artemis - is a swan or goose named hamsa. In pre-Islamic Arabian mythology, Uzza, the equivalent of Venus, is likened to a swan or crane. There is also a peacock next to Sarasvati in the figures. While the peacock is seen as a negative figure in the form of a symbol of expulsion from heaven in Islamic culture, it is seen as a symbol of purity and virginity in Christianity. Associated with Mary. In this context, the peacock can be considered as the symbol of the mother goddess.

Sarasvati sits on a lotus (lotus) like many other Indian gods/goddesses. It is not a coincidence that the lotus is called the Nahid rose in ancient Iranian mythology. Sarasvati is sometimes described as the unmarried wife of Brahma and sometimes as her daughter. There is a similar situation for Nâhîd. She is characterized as both a virgin woman and a prostitute. She is sometimes described as the wife of the god Mithra. The presence of a crescent moon on Sarasvati's forehead and her association with the moon in the pre-Vedic period, as well as sitting on an oyster other than the lotus, are Venus-related features. With this study, the similarities with the goddess Sarasvati have been determined based on the couplets in which Zühre/Nâhîd in classical Turkish poetry is mentioned.

Keywords: Classical Turkish poetry, Zühre, Nahid, Indian mythology, Sarasvati, mother goddess

Öz: Klasik Türk şiirinin var olduğu altı asır boyunca hem model aldığı edebiyat geleneğinden hem de bu edebiyat geleneğinin dayandığı kültürel kaynaklardan beslendiği bilinmektedir. Bu bağlamda klasik Türk şiiri, Fars şiirinin; Fars şiiri ise Arap şiiri dışında Hint kültürü, mistik inançları ve anlatılarından da yararlanmışır. Bu çalışma, söz konusu kültürler ve edebiyatlar arasındaki ilgiyi klasik Türk şiirinde yer alan Zühre/Nâhîd (Venüs gezegeni) üzerinden göstermeyi hedeflemektedir. Klasik Türk şiirinde Zühre/Nâhîd, beyitlerde güzellik ile ilgili benzetmelerde, Hârût ve Mârût ile ve en fazla da musiki, musiki aletleri ve dansla birlikte geçer. Zühre/Nâhîd'in menşei hakkında yapılan araştırmalarda onun Eski Yakın Doğu mitolojisindeki ana tanrıça figürünün bir uzantısı olduğu tespit edilmiştir. Sumer'de Inanna, Babil'de İştâr, Mısır'da Isis gibi isimlerle anılan bu ana tanrıça figürü, aşk ve bereketin simgesi olarak bilinir. Ancak mitolojilerdeki ana tanrıçaların farklı kültürlerdeki muadilleri sıralanırken, Hint mitolojisi bu sıralamaya dâhil edilmez. Fars edebiyatının Hint mitolojisinden pek çok unsuru bünyesinde barındırdığı düşünüldüğünde dolaylı yoldan klasik Türk şiirinde de Hint mitolojisinden izler bulmak mümkündür. Bu makalede klasik Türk şiirindeki Zühre/Nâhîd'in (Venüs) Hint mitolojisindeki tanrıça Sarasvati ile olan bağlantısı sorgulanacaktır. Sarasvati'nin, Mezopotamya'daki ana tanrıça figürüne benzeyen yönleri maddeler hâlinde sıralanıp, özellikle müzik, sanatla olan ilgisi ve klasik Türk şiirindeki örnek beyitlerden hareketle Zühre/Nâhîd'e yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, Zühre, Nâhîd, Hint mitolojisi, Sarasvati, ana tanrıça

Giriş

Klasik Türk şiirinde gökyüzü ve gökyüzüne ait unsurlar beyitlerde çok sık yer almaktadır. Her bir göksel unsurun kozmolojik bir anlamı ve tasavvurlar dünyası bulunur. Bu sebeple göksel unsurların yer aldığı beyitleri açıklayabilmek için bunların dayandığı evren tasavvurunun ve bunlar etrafında oluşan mitolojik anlatıların bilinmesi gerekir. Bu bağlamda Fars ve Türk şiirini Batlamyus merkezli evren modeli etkilemiştir. İskenderiyeli Yunan matematikçi ve astronom olan Batlamyus'un yer merkezli evren modeline göre felek, dünyayı çevreleyen iç içe dokuz kubbeden meydana gelmiştir ve aynı zamanda yedi kat olarak da tasavvur edilir (Kurnaz, 1995: 306; Yıldız, 2018: 48). Osmanlı-İslam mitolojisinde de yer alan Kamer (Ay), Utarid (Merkür), Zühre (Venüs), Şems (Güneş), Mirrîh (Mars), Müştêrî (Jüpiter) ve Zuhal (Satürn) gezegenleri klasik Türk şiirinde çok çeşitli ilgiler içinde kullanılır. Bu makalede yalnızca Venüs gezegenin karşılığı olan Zühre/Nâhîd ele alınacaktır. Osmanlı-İslam mitolojisinde yer alan Zühre/Nâhîd ile ilgili bilgiler ve bu gezegenin beyitlerde kullanımından hareketle, Hint mitolojisiindeki Sarasvati ile özdeş yönleri ana tanrıça kültü ekseninde verilecektir.

1. Ana Tanrıça Kültü

Kadınların insan neslinin devamını sağlama yani doğurganlık özellikleri eski çağlarda kutsal kabul edilmiş ve üreticiliğin, canlılığın, bereketin timsali olarak görülen kadın bir tapım nesnesi hâline gelmiştir. Özellikle ilk tarım topluluklarında toprak ile ilişkilendirilen kadın, yaşamın yenileyicisi olarak "Toprak Ana" diye ifade edilmiş ve dinî yaşantıda da hayat bahşeden yönü dolayısıyla "Ana Tanrıça" kültü ortaya çıkmıştır. İnsanların bir ana tanrıçaya tapıtığını gösteren kanıtlar MÖ 1. bin yılın başları ve MS 5. yüzyıla kadar tarihlenmektedir. Eski Akdeniz coğrafyasının dinî yaşantısındaki en önemli ana tanrıça figürü ise "Büyük Ana" olarak bilinen Kybele'dir. Antik Yunan ve Roma'ya ait şiirlerde ana tanrıça tapınmasının en canlı örnekleri görülse de onun asıl neşet ettiği yer Anadolu'dur (Roller, 2004: 21). Ana tanrıça kültürünün tarihsel bulguları ise gerek Anadolu'da gerekse dünyanın farklı coğrafyalarındaki arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılan ve "Venüs" olarak adlandırılan farklı şekillerdeki kadın figürlerine dayanır. Bu figürler bazen abartılı kalça ve göğüslere sahip veya yabani hayvanların yanında bulunduğu bir tahtta otururken bazen de çocuk doğuran ya da emziren kadınlar olarak biçimlenir. Kadının doğurma ve besleme gücünün ön plana çıkarılması için de figürlerin abartılı bir şekilde şişman, üreme ve besleme organlarının da büyük olması dikkat çekicidir. İlerleyen çağlarda ise aynı ana tanrıça figürleri daha stilize şekilde temsil edilmiştir (Ersoy, 2016: 2).

Sumer'de Inanna, Babil'de İştâr, Yunan'da Aphrodite olarak pek çok kültürde yer alan ana tanrıça motifi Venüs gezegeni ile ilişkilendirilmektedir. Neredeyse tüm toplumların mitolojilerinde Venüs bir tanrıça ile ilişkilendirildiği hâlde Hint mitolojisi kaynaklarında Venüs, Śukra'nın karşılığı olarak verilmiştir. Śukra, Daityalar'ın rahibi olarak eril özellikler barındırmaktadır (Dowson, 1888: 307). Ancak Hint mitolojisi kaynaklarında Venüs ile özdeşleştirilmesi mümkün başka tanrıça figürleri yer alır. Özellikle ana tanrıça ve Venüs kültürünü en fazla yansıtan, Avesta'daki Anahita (Nâhîd) ile Hint mitolojisiindeki Sarasvati çeşitli yönlerden birbirine benzemektedir. Bu yazının temel amaçlarından biri Anahita ile Sarasvati benzerliğini vurgulayarak, Sarasvati'yi Venüs gezegeninin karşılığı olarak ana tanrıça ile özdeşleştirmektir. Bu sebeple öncelikle Sarasvati ve Anahita hakkında aşağıda bazı bilgiler verilip, bu iki figürün müşterek yönleri ile ana tanrıça kültü arasındaki bağlantıları sorgulanacaktır.

2. Sarasvati

Çeşitli toplumların mitolojilerinde sınırlı sayıda tanrı figürü ve bunların sembolü hâline gelmiş en çok iki unsur ön plandayken, Hint mitolojisi oldukça karmaşık bir yapıdadır. Tek bir tanrıya/tanrıçaya ait onlarca sembol ve bu ilahların astral seyahat gerçekleştirdikleri hayvanlar mevcuttur. Bu sebeple Vedik mitolojideki tanrı/tanrıça figürlerinin diğer toplumlardaki muadillerini tespit etmek güçtür. Hint kutsalları ve inanışlarının Vedik dönem öncesi ve sonrası çok çeşitli kaynaklarda (Rig Veda, Puranalar, Mahabharata, Ramayana vb.) farklı görünümde yer alması bu durumun tabii sonucudur. Hint kaynaklarında ilk görünümü bir nehir tanrıçası veya kutsal su olan Sarasvati için de aynı durum söz konusudur. Bu sebeple onun Semitik mitolojideki ana tanrıça figürü ile özdeş yönlerini ortaya koymak ve farklı görünümünü ayıklamak temel kaynaklara başvurmayı gerekli kılmaktadır. Bu açıdan Rig Veda, Sarasvati'nin kutsal bir nehir olarak sunulduğu ve bereket sembolü olarak görüldüğü ilk kutsal metindir.

Sarasvati¹ kelime olarak “akan, sulu” anlamındadır ve ilk olarak Rigveda’da kutsal bir nehir olarak karşımıza çıkar. Diğer isimleri Bharati, Brahmi, Put-kari, Sarada, Vagiswari’dir (Dowson, 1888: 285). Bir nehir tanrıçası olan Sarasvati’nin suları doğurganlık, bereket ve zenginlik kaynağı olduğu için ilahilerde övülür. Vedik dönemde ay ve suyla, daha sonraları bilgi ve öğrenme ile ilişkilendirilir. Özellikle ikonografilerde elinde tuttuğu *vina* (lute) adındaki bir enstürman dolayısıyla müzik ile ilişkilendirilir. Ayurveda’da kutsal konuşmanın kadın kimliğine bürünmüş hâli olan *Vac* ile nitelendirilir. Brahmanik gelenekte çoğunlukla Brahma’nın karısı veya kızı olarak görünse de, ilk ortaya çıktığı metinlerde başlı başına bir tanrıça görünümündedir ve evlenmemiş olarak tarif edilir. İkonografilerinde birçok ziynet eşyalarıyla dolu beyaz elbiseler giyer. Ellerinde, kolunda, kafasında ve bacağına çeşitli takılar bulunur. Bazen beyaz bir nilüfer ya da bir istiridye üzerinde oturur. Alnında bir hilal vardır. Elinde bir kitap, tespih (aksamala), *vina* (lute) adındaki enstürman, ok ve yay gibi nesneler bulunur. İkonografilerde bir kaz veya hamsa adındaki kuğuya binerken tasvir edilir ve yanında bir tavus kuşu bulunur (Şekil 1). Vedik dönemde daha çok kutsal bir nehir olarak görülen Sarasvati, bu dönemden sonra yer aldığı kutsal metinler veya anlatılarda daha karmaşık bir görünüm arz eder. Nehir tanrıçası olma özelliği yavaş yavaş yok olmuştur. Bu durum Sarasvati nehrinin iklim değişikliği neticesinde kurummasıyla açıklanmaktadır. Sadece Puranalar’da ve Mahabharata’da ilk ortaya çıktığı dönemdeki özelliklerini korumaktadır. Bazı Puranalar’da ise büyük Hint tanrıçası Durga ve onun aslanı ile özdeşleştirilir. Nehir tanrıçası olma özelliği kaybolduktan sonra ise güzelliği ve öfkeli tavırlarıyla ön plana çıkar. Bu özellikler onu antropomorfik bir tanrıça yapar (Wulff, 1987: 71-72; Dowson, 1888: 284-285; Cooper, 1978: 57-127).

Şekil 1: Sarasvati (Dell 2017: 229)

¹ Sarasvati'nin Vedik dönemde yer aldığı metinler ve konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ludvik, 2007: 9-87.

3. Anahita (Nâhîd, Anâhîd)

Eski İran'da Anahita, Ermenice'de Enahit, Yunanca'da Anaitis olarak bilinen Nâhîd, klasik Türk şiirinde Zühre'nin diğer adıdır. Avesta'nın Yaşt 5 (Ābān Yaşt/Sulara İlahiler) bölümünde uzun ilahilerle kendisinden bahsedilir². Burada Arədvī Sūrā Anahita başlığıyla yer alır. Bu kelimeler sırasıyla “nemli, ıslak”, “güçlü” ve “temiz” anlamındadır. Zerdüştlük'te tanrılar panteonu içinde Nâhîd'in yeri oldukça önemlidir. Çünkü çoğunluğu erkek özelliği gösteren tanrılar panteonunda, kadın olarak tasvir edilen bir tanrıçanın varlığı dikkat çekicidir.

Hatta Avesta'daki en uzun ilahilerden biri de bu nehir tanrıçası içindir. İranlılar tanrılarını Mezopotamyalılar ve Yunanlılar kadar insan terimleriyle (antropomorfik) anlatmakladıkları için Avesta'da Nâhîd'e ayrılan uzun bölümün ancak bir iki paragrafı onun fiziki özelliklerini betimler. Bu bölümlerde Nâhîd uzun boylu, güzel, üzerinde ziynet eşyalarıyla donatılmış elbiseler bulunan, kulağında dört köşeli küpe, başında parlak bir taç, boynunda altın kolye olan ve elinde bersem³ tutan genç bir kız olarak tarif edilir (Şekil 2)⁴.

Şekil 2: Anahita: The Cleveland Museum of Art

4. Sarasvati ile Anahita'nın benzer yönleri ve ana tanrıça bağlantısı

Bu yazının genel çerçevesini oluşturan ve iddiasını barındıran bu bölümde Hint mitolojisiindeki Sarasvati ile Fars mitolojisiindeki Anahita arasında bazı yönlerden bağlantı kurulacaktır. Aslında bu iki tanrıça figürü arasında daha önceki çalışmalarda da bazı ilgiler kurulmuştur⁵. Bu çalışmalarda yalnızca her iki tanrıça figürünün sularla, nehirlerle olan bağlantısı irdelenmiştir. Şüphesiz en büyük benzerlik budur. Ancak bunun dışında da bu iki kadim tanrıçayı benzer bir kültün devamı olarak gösterebilecek bilgiler mevcuttur. Bunlar maddeler hâlinde şöyle listelenebilir:

- Her iki tanrıça figürü de kutsal metinler ve bu metinlere bağlı anlatılarda nehirlerin, suların koruyucusu olarak suyla ilişkilendirilirler. Bereketin, verimliliğin sembolü olarak ana tanrıça ve su ilgisi pek çok kültürde de yer alır. Semitik tanrıça İştâr'ın Suriye bölgesindeki karşılığı Atargatis de, Hieropolis'te su kültürüyle yakından ilgilidir. İçinde balıkların yaşadığı havuzlar ve su kanalları bu tanrıçanın kült merkezi olarak (Şanlıurfa'daki Balıkgöl gibi) kutsal kabul edilmektedir (Gündüz, 2005: 102).
- Güzellik unsurları ile birlikte antropomorfik olarak bir kadın gibi tasvir edilirler. Bu tanrıçaların figürlerinde benzer unsurlar yer alır. Kulaklarında altın küpe, kollarında altın bilezik, başlarında altın bir taç, ayaklarında halhal, boyunlarında kolye bulunan bir kraliçe formundadırlar.
- Müzikle, müzik aletleriyle bağlantıları vardır. Sarasvati hem anlatılarda hem figürlerinde elinde tuttuğu *vina* ile müzik tanrıçası olarak anılır. Nâhîd ise Avesta'da yer almasa da Fars ve Türk edebiyatlarında müzik ile ilişkilendirilir.

² Ayrıntılı bilgi için bk. Omerxalis, 2012: 370-386.

³ Nar veya gez ağacının ince dallarından yapılan ve törenlerde elde tutulan kutsal değnektir (Yıldırım, 2016: 363).

⁴ Şekil 2'deki Anahita görseli için bk. <http://www.clevelandart.org/art/1962.294>; Avesta'da Anahita'nın tasviri için bk. Omerxalis, 2012: 378 (Kerde 64), 385 (Kerde 126-128).

⁵ Anahita ve Sarasvati arasında bazı yönlerden benzerlikler kuran çalışmalar için bk. Lommel, 1954: 405-413; Yıldırım 2008: 539; Korkmaz, 2010: 508.

- Ana tanrıçanın doğurganlık, bereket, şifa, arındırıcılık gibi özellikleri her iki tanrıçada da mevcuttur.
- Kuş motifi ana tanrıçalar için müşterek bir unsurdur. Sarasvati'nin –tıpkı Artemis gibi- bineği *hamsa* adındaki bir kuğu veya kazdır. İslamiyet öncesi Arap mitolojisinde de Venüs'ün karşılığı olan Uzzâ kuğu veya turnaya benzetilir (İbnü'l-Kelbî, 2017: 32). Ayrıca Sarasvati'nin figürlerde yanında bir tavus kuşu yer alır. Tavus kuşu İslami kültürde cennetten kovulmanın bir simgesi formunda olumsuz bir figür olarak görülürken, Hristiyanlıkta saflığın, bekâretin sembolü olarak Hz. Meryem ile ilişkilendirilir (Dell, 2017: 228). Bu bağlamda tavus kuşu ana tanrıça sembolü olarak değerlendirilebilir.
- Sarasvati diğer pek çok Hint tanrı/tanrıçası gibi bir lotusun (nilüfer) üstünde oturur. Eski İran mitolojisinde nilüfere Nâhîd gülü (Yıldırım, 2008: 553) denilmesi de tesadüf değildir.
- Sarasvati bazen Brahma'nın karısı bazen de kızı şeklinde evlenmemiş olarak tarif edilir. Nâhîd için de benzer bir durum söz konusudur. Hem bekâret sahibi bir kadın hem de bir fahişe olarak nitelendirilir (Yıldırım, 2008: 540). Bazen de Tanrı Mithra'nın eşi olarak tanımlanır (Öztürk, 2016: 1038).
- Sarasvati'nin alnında bir hilal bulunması, Vedik öncesi dönemde ay ile ilişkilendirilmesi ve lotus haricinde bir istiridye üzerinde oturması Venüs ile ilgili özelliklerdir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında bir Hint tanrıçası olan Sarasvati'nin ana tanrıça özellikleri barındırdığı ve Venüs gezegeni ile bağlantısı olduğu verilerle desteklenmiş oldu. Bu verilerin dışında edebiyatta da ana tanrıçanın izleri hissedilmektedir. Doğu edebiyatlarında (Fars ve Türk) Venüs gezegeninin karşılığı olarak Zühre (Nâhîd) verilmektedir. Zühre'nin menşei hakkında yapılan çok sayıda araştırmada onun Eski Yakın Doğu mitolojisindeki ana tanrıça figürünün bir uzantısı olduğu tespit edilmiştir. Bu bilgilerden hareketle Zühre (Nâhîd) ile ilgili Osmanlı-İslâm mitolojisindeki genel bilgiler verildikten sonra, edebî metinlerden örneklerle Zühre/Nâhîd ile Sarasvati arasında ilgi kurulacaktır:

5. Zühre

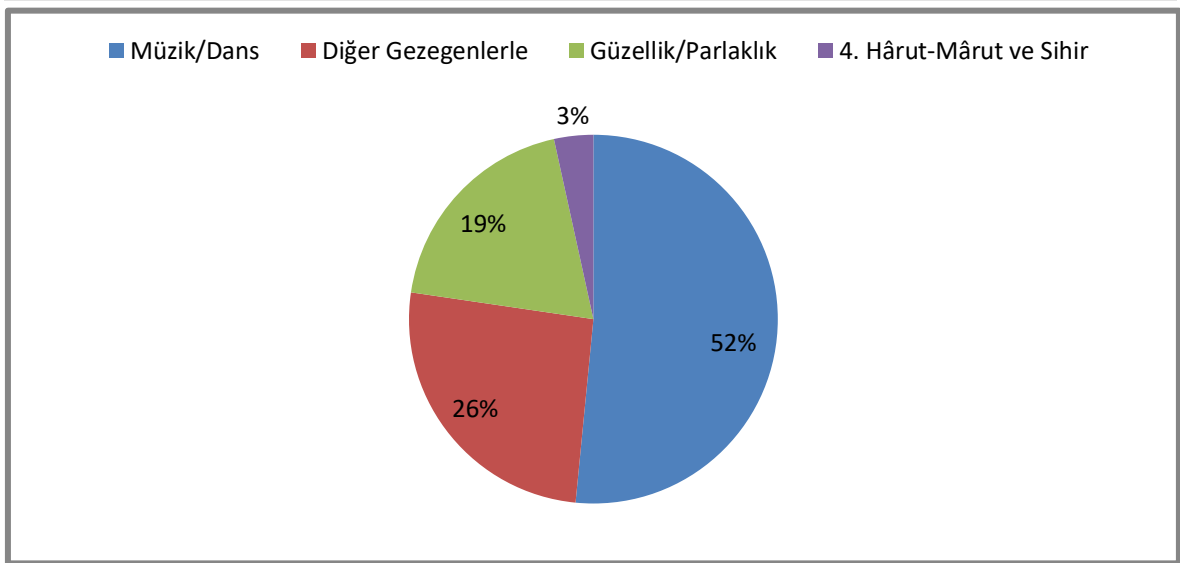
Osmanlı-İslâm mitolojisinde Zühre, Venüs gezegeninin karşılığıdır. Diğer isimleri Nâhîd⁶, kevkeb-i seher (sabah yıldızı), kevkeb-i i'şâ (akşam yıldızı), Çoban Yıldızı, Çolpan/çulpan, Kervankıran'dır. Dünyaya en yakın ve en parlak olan gezegendir (And, 2008: 357-358).

Klasik Türk şiirinde Zühre, beyitlerde en çok musiki, musiki aletleri ve dansla birlikte geçer. Bunun dışında çoğunlukla sevgilinin yanağının, yüzünün parlaklığı ve güzelliği bağlamında, bazen diğer gezegenlerle birlikte ve az sayıda beyitte de Hârût ile Mârût⁷ ve sihir bağlamında yer almaktadır. Zühre'yle ilgili en bilinen anlatı Hârût ve Mârût isimli iki melik/melek ile olan münasebeti olduğu hâlde klasik Türk şiirinde Zühre, Hârût, Mârût ve sihrin yan yana yer aldığı beyit sayısı oldukça azdır. İncelenen 55 divan ve mesneviden⁸ hareketle Zühre'nin klasik Türk şiirinde hangi bağlamlarda kullanıldığı aşağıda (Şekil 3) verilmiştir:

⁶ Klasik Türk şiirinde hem Zühre hem de Nâhîd kelimeleri aynı anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır. Bu sebeple Nâhîd için yukarıda verilen tüm bilgiler aynı zamanda Zühre için de geçerlidir. Klasik Türk şiirinde Zühre kelimesi daha fazla kullanıldığı için bundan sonraki cümlelerde Zühre, Nâhîd'i de kapsayacak şekilde kullanılacaktır.

⁷ Klasik Türk şiirinde Hârût ve Mârût'un kullanımı ve ayrıntılı bilgi için bk. Kardaş, 2013: 29-46.

⁸ Edebî eser sayısının artırılması veya tebdiz.com gibi dijital ortamlardan tarama yapılması dâhilinde bile bu istatistiki bilgilerin değişmediği tespit edilmiştir. Bu sebeple örneklem olarak 55 metin yeterli görülmüştür. Metinleri incelenen şairler şunlardır: Ahmedî, Azmizâde Hâletî, Bâkî, Bursalı Rahmî, Hamdullah Hamdî, Leylâ Hanım, Muîdî, Nedim, Gelibolulu Âlî, Nefî, Nev'izâde Âtâyî, Süheylî, Sünbülzâde Vehbî, Şehrî, Şeyh Gâlib, Sâkıb Dede, Nehcî, Beyânî, Avnî, Dede Ömer Rüşenî, Fevzî, Feyzullah Nâfiz, Sehâbî, Lebîb, Nigârî, Said Girây, Hakîkî, Ahmed-i Rıdvân, Âgâh, Âşık Çelebi, Pertev, Kâmî, Mehmed Sıdkî, Hâmî Ahmed, Arpaeminizâde Sâmî, Ravzî, Nâmî, Mostarlı Hasan, Kâtîpzâde Sâkıb, Behiştî,

Şekil 3: Zühre'nin klasik Türk şiirinde kullanım yüzdesi

6. Sarasvati'nin klasik Türk şiirindeki beytlere yansımaları

6.1. Müzik ve dans

Zühre'nin klasik Türk şiirinde hangi bağlamlarda kullanıldığı yüzdelik tablo olarak yukarıda verildi. Bu tablodan hareketle Zühre'nin en çok müzik, dans ve musiki aletleriyle birlikte beyitlerde geçtiği görülür. Sarasvati de aynı şekilde Hint mitolojisi ile ilgili kaynaklarda sanat ve müzik tanrıçası olarak zikredilir ve figürlerinde elinde *vina* adındaki çalgısıyla birlikte resmedilir. Dolayısıyla ana tanrıça ve musiki ilgisi her iki figürde de (Zühre ve Sarasvati) ortaktır. Sarasvati'nin figürlerinde elinde tuttuğu *vina* ismindeki enstrüman, klasik Türk şiirinde Zühre'nin çaldığı kopuz ya da ud ile şekli açıdan da çok benzerdir.

Zühre klasik Türk şiirinde pek çok enstrümanla birlikte anılır. Bunlar arasında beyitlerde en çok saz, def, kopuz, ud ve çeng geçmektedir. Zühre'nin musiki veya dansla geçtiği beyitler sayıca çok fazla olduğu için bu bölümde örnek olarak sadece birkaç beyit verilecektir. Bu beyitlerde Zühre gökyüzündeki bir eğlence meclisinin çalgıcısı olarak verilir ve elinde mutlaka çeng, saz veya ud vardır:

Gönül her nagma kim çeng-i gamunda ihtirâ eyler

Koyup elden felekde Zühre sâzın istimâ eyler (Bâkî / Küçük, 2011: G.82/1)

[Gönül keder çenginin her nağmesinde yeni bir şeyler söyleyince Zühre gökyüzünde sazını elinden bırakıp (onu) dinler.]

Geh şevk-i bezm-i hâsuma rakkas olur felek

Geh Zühre çeng alup ele hurşîd def tutar (Gelibolulu Âlî / Aksoyak, 2018: G.253/2)

[Felek bazen özel eğlence meclisine rakkas olur, bazen de Zühre eline çeng alır (ve) Güneş def tutar.]

Çü gördü kim bezendi bezm-i rûzî

Gelibolulu Sun'î, Bosnalı Âsım, Safvetî, Şevkî, Celîlî, Şâhî, Şeref Hanım, Bahâyî, Muhibbî, Meâlî, Rağmî, Refî-i Kâlâyî, Mûsâ Abdî, Manisalı Câmi'î.

Götürdi Zühre ortadan kopuzu (Usûlî / İsen, 1990: Mes.1/80)

[Rızık meclisinin donatıldığını görünce Zühre kopuzunu ortadan kaldırdı.]

6.2. Güzellik ve parlaklık

Klasik Türk şiirinde Zühre güzel bir kadın olarak tasvir edilir. Özellikle sevgili ile ilgili güzellik benzetmelerinin hepsi Zühre için de kullanılır. Çoğu kez Zühre ile sevgili mukayese edilerek, sevgilinin âşık nezdinde Zühre'den bile üstün bir güzellikte olduğu söylenir. Hem Zend-Avesta'daki Anahita (Nâhîd) hem de Hint mitolojisindeki Sarasvati, Zühre gibi güzel bir kadın şeklinde betimlenir. Zühre-cebîn, Zühre-rû(y), Zühre-i zehrâ gibi ifadeler ile sevgilinin yüzü, yanağı veya alnı Zühre'nin parlaklığına benzetilir:

Gördüm ol Zühre-cebîni bu gice seyrümde

Tâb-ı mihr-i ruhu yakdı beni bîdâr oldum (İshak Çelebi / Çavuşoğlu & Tanyeri, 1989: G.183/3)

[O Zühre alınlıyı bu gece rüyamda gördüm. Yanağının güneşinin parlaklığı beni yaktı, uyandım.]

Yukarıdaki beyitte, Üsküplü İshak Çelebi rüyasında gördüğü sevgiliyi Zühre'ye benzetmektedir. Zühre yıldızının parlaklığı ile sevgilinin alnı ve yanağının parlaklığı arasında bir ilgi kurulmuştur.

Leblerün Nâhîde benzer sûreti ehl-i neşât

Gözlerün Mirrîha benzer hey'eti ehl-i silâh (Karamanlı Aynî / Mermer, 1997: G.95/5)

[Dudakların Nâhîd'e benzer, şekli sevinç sahipleri (gibidir). Gözlerin Mirrîh'e benzer şekli silah sahipleri (gibidir).]

Karamanlı Aynî de sevgilinin dudaklarını Nâhîd'e (Zühre, Venüs), gözlerini de Mirrîh'a (Mars) benzetmektedir. Nâhîd ile ehl-i neşât arasındaki ilgi Zühre-tab' (sevinçli, mutlu kişi) (Musaffâ, 2002: 349) ifadesinde de vardır. Çünkü bu gezegen kalbe sevinç, huzur, mutluluk verir. Mirrîh ise Mars gezegeninin karşılığıdır ve Osmanlı-İslam mitolojisindeki diğer ismi Behrâm'dır. Kan dökücü, feleğin celladı gibi vasıfları vardır. Klasik Türk şiirinde de sevgilinin gözleri âşığı yaraladığı veya öldürdüğü için Mirrîh'a benzetilir (And, 2008: 353-358).

Süleymânun öninde döndi mînâ üzre Belkıs

Felekde ana istikbâl idince Zühre-i zehrâ (Ganî-zâde Nâdirî / Külekçi, 1985: K.1/54)

[Gökyüzünde parlayan Zühre onu karşılayınca, Süleyman'ın önünde cam üzerindeki Belkıs'a benzedi.]

Ganî-zâde Nâdirî'ye ait bu beyitte gökyüzünde parlayan Zühre (Zühre-i zehrâ)⁹, cam yüzey üzerinde yürüyen Belkıs'a benzetilmiştir. Hz. Süleyman, Belkıs'ın cin olup olmadığını anlamak için onu billur bir zemin üzerinde yürüterek bacaklarının insan bacağına benzeyip benzemediğini kontrol etmiştir (Yücedürk, 1992: 420-421). Beyitte bu anlatıya telmih yapılır.

6.3. Bekâret

Hint mitolojisinde Sarasvati çoğu kez Brahma'nın karısı bazen de kızı olarak tarif edilir. Yani hem evlenmiş hem de evlenmemiş olarak iki ayrı görünümündedir. Nâhîd de kaynaklarda hem bekâreti ile ön plana çıkarılmış hem de bir fahişe olarak Mezopotamya'daki İştâr kültünün bir devamı olarak görülmüştür (Yıldırım, 2008: 540). Dolayısıyla ana tanrıça kültünün en belirgin özellikleri

⁹ Bu tamlamanın farklı bir yorumu için bu yazıdaki bk. 6.3.Bekâret.

arasında yer alan bekâret; İştâr, Anahita, Nâhîd, Sarasvati, Zühre gibi figürler üzerinden devam etmektedir.

Bu konuyla ilgili olarak beyitlerde geçen “zühre-i zehrâ” tamlaması farklı açılardan yorumlanabilir. Bu tamlama şerh ve sözlük çalışmalarında “parlayan Zühre yıldızı” olarak aktarılmaktadır (Çatıkkaş, 2008: 674). Bu aktarım tamlamaya giren kelimelerin sözlük anlamına göre doğrudur. Ancak bu ifade aynı zamanda Hz. Fâtımâ için kullanılır (Levend, 1984: 204; Gölpınarlı, 1968: 117). Fâtımâtü’z-Zehrâ, Betûl, Azrâ, Betûl-i Azrâ, Meryem-i kübrâ gibi isimlerle bilinen Hz. Peygamber’in kızı ve Hz. Ali’nin eşi Hz. Fâtımâ bazı araştırmacılar tarafından ana tanrıça arketipinin bir yansıması olarak yorumlanır (Güleç, 2017: 109). *Dictionary of Women in Religious Art* isimli sözlük çalışmasında Hz. Fâtımâ’nın Arap anlatılarında bir ay tanrıçası olarak yer aldığı belirtilir ve ana tanrıçanın bir formu ya da tezahürü olarak Artemis, Diana ve Hz. Meryem ile ilişkilendirildiği kaydedilir (Cappadona, 1998: 130). Hz. Fâtımâ’nın isimleri arasında Betûl, Azra gibi bekâreti simgeleyen kelimelerin yer alması ve Hz. Meryem ile özdeşleştirilmesi bu görüşü destekler niteliktedir. Nitekim Hz. Meryem, ana tanrıça kültü ile yapılan çalışmalarda en çok zikredilen, Sumer’deki Inanna, Babil’deki İştâr, Yunan’daki Afrodite ve Roma’daki Venüs ile bir tutulur. Klasik Türk şiirinde de Hz. Meryem ve ana tanrıça ilgisinin bulunduğu beyitlere rastlamak mümkündür:

Eğer ki Zühre-i zehrâyı da lâıyk görürlerse

Olurdu hâmile olmak için menkûha İsâ’ya (Nef’î / Akkuş, 2018: K.18/40)

[Eğer ki parlayan Zühre’yi de layık görürlerse, İsa’ya hamile olmak için (ona) eş olurdu.]

Yukarıdaki beyitte görüldüğü üzere Zühre ile kastedilen Hz. Meryem olmalıdır. Fakat Nef’î’ye ait bu beyitte doğrudan ismi zikredilmeyip sadece Zühre/Venüs üzerinden bu ilgi kurulmuştur. Bu beyitten hareketle aynı kültürün devamı niteliğinde zühre-i zehrâ ifadesi Hz. Meryem, Hz. Fâtımâ için de kullanılabilir.

Anadolu’da “Fâtımâ (Fatma, Fadime) Anamız” gibi yaygın bir kullanımın olması da ana tanrıça arketipinin Hz. Fâtımâ’daki tezahürlerinden biridir. Koruyucu, kollayıcı, şefkatli özellikler barındıran anne arketipi (Jung, 2005: 21) ya da ana tanrıça arketipi “Hz. Fâtımâ’nın eli” olarak yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla Hz. Fâtımâ da tıpkı Sarasvati gibi sağlık ve şifa ile birlikte - özellikle doğum ile ilgili uygulamalarda- anılır. Ancak buradaki çıkış noktası özellikle ana tanrıçanın -konumuzla ilgili olarak Anahita, Nâhîd, Zühre- özellikleri arasında iffet ve bekâretin yer alması ve bu anlamlara gelen isimlerle Hz. Fâtımâ’nın anılmasıdır. Özellikle Azra kelimesi bâkire, delinmemiş inci (Tokmak, 2012: 503) anlamına gelmektedir. Ana tanrıça özelliği gösteren figürlerin müşterek yönü bekârettir. Nâhîd (Anahita, Enahit) bu konuda sembol hâline gelmiştir:

Biri hûrşîd gibi rûşen-dil

Biri Nâhîd gibi pâk-nazar (Bâkî / Küçük, 1994: G.140/7)

[Biri güneş gibi gönlü aydın, biri Nâhîd gibi temiz bakışlı (iffetli).]

Aşağıdaki beyitte Zühre’nin ‘ismet, dîşîze, iffet gibi tamamı bekâret ile ilişkilendirilebilecek anlamlara gelen kelimelerle kullanımı yukarıdaki bilgilerle paralellik arz eder. Beyitte yer alan *hazîz* ve *evc* kelimeleri de astronomik anlamda gezegenlerin güneşlerine en yakın (günberi) ve en uzak (gün öte) noktaları anlamında tezat oluşturulacak şekilde verilmiştir. Beytin bağlamına uygun olarak da “meyl et-” fiili gezegenlerin birbirine yakınlaşması, kıran oluşturmaları anlamındadır:

‘İsmetinden Zühre itmezdi hazîz-i hâke meyl

Cân atardı evce hem dîşîze-i ‘iffet-karîn (Keçeci-zâde İzzet Molla / Şahin, 2004: K.9/14)

[Zühre namusundan toprağın altına (günberi) meyl etmezdi. Üstelik iffetli bir bâkire olarak gökyüzünün zirvesine (gün öte) (ulaşmaya) can atardı.]

Hız. Fâtımâ için de bu yönleri çağrıştıran isimlerin verilip, ana tanrıça arketipinin simgeleri arasında sayılan şefkat, koruma, merhamet gibi duyguların “Fâtımâ Anamız” olarak Anadolu’da yer alması ana tanrıça ile Hız. Fâtımâ ilgisinin kurulması için yeterlidir. Ayrıca Azra kelimesi için verilen “delinmemiş inci” anlamı da bu hususta önemlidir. Çünkü inci, ana tanrıça özelliği gösteren pek çok figürün en büyük sembolleri arasında yer alır. Nitekim Venüs’ün istiridye kabuğu içinde bir inci gibi doğduğu bilinen bir mittir. Yine Azra, klasik Türk şiirinde bir aşk mesnevisi olan *Vâmık u Azrâ*’nın kadın kahramanıdır. Bu mesnevide Azrâ’nın dünyaya gelişi ve betimlenmesi dikkat çekicidir. Yüzünün ay gibi olması, “dürr-i bîkr” diye anılması, Zühre’ye benzetilmesi ana tanrıça özellikleridir¹⁰. Bunun dışında nehir tanrıçası konumundaki Sarasvati ve Anahita ile kevser olarak nitelendirilen Hız. Fâtımâ’nın su ile ilişkilendirilmesi de başka bir benzerliktir (Öztürk, 2010: 129). Bu benzerlikler bir kültürün veya inanışlar bütünü topluluk muhayyilesinde şekillenerek Hız. Meryem, Hız. Fâtımâ gibi tarihî şahsiyetlere atfedildiğini göstermektedir. Burada önemli olan husus ana tanrıça kültürünün anlatılarda ve edebî metinlerde canlı bir şekilde yer aldığı gerçeğidir.

Son dönem şairlerinden Refî-i Kâlâyî’ye ait aşağıdaki beyitte Zühre ve Fâtımâtü’z-Zehrâ aynı beyitte yer almaktadır:

N’ola sûrında raks itse felekde Zühre şevk ile

Semiyy-i Hazret-i Zehrâ kudûmıyla ider cevân (Refî-i Kâlâyî / Alpaydın, 2007: Tar.145/11)

[Onun düğününde gökyüzünde Zühre istekle/ışıldayarak dans etse bunda şaşılacak ne var? Çünkü Hazret-i Zehrâ’nın adaşının kudümüyle/gelişiyle döner.]

6. 5. Sarasvati figürlerindeki objeler

Hint sanatında tanrı ve tanrıçalara ait çok sayıda görsel malzeme bulunmaktadır. Özellikle heykeller ve resimler bu tanrı ve tanrıçaların kutsal kitaplar veya anlatılardaki özelliklerini yansıtırlar. Sarasvati figürlerinde yer alan bazı objeler de bu tanrıçanın sembolleri arasında yer alır. Bu sembollerin bir kısmının klasik Türk şiirindeki Zühre/Nâhîd ile bağlantısı aşağıda maddeler hâlinde verilecektir:

- **Tespih**

Sarasvati figürlerinin hepsinde bu tanrıçanın elinde tuttuğu *aksamala* adındaki beyaz bir tespih dikkat çeker. Avesta’da Anahita’nın (Nâhîd) fiziki özelliklerinin betimlendiği kerdelerde (bent) ona ait bir tespihten bahsedilmez. Fakat klasik Türk şiirinde az sayıda beyitte Zühre ve tespih imajı yer almaktadır:

Erse nehyinden eğer âlem-i bâlâya haber

Zühreye rişte-i tesbîh olur ibrişim-i sâz¹¹ (Nefî / Akkuş, 2018: K.57/27)

[Arşa (onun) yasaklarından bir haber ulaşsa, Zühre’ye saz teli tesbih ipi olur.]

Yukarıda yer alan Nefî’ye ait bir beyitte Zühre ve tespih belli bir ilgi içerisinde aynı beyitte geçmektedir. Muhammed Paşa’ya sunulan bu kasidede geçen ilgili beyit Zühre’nin gökyüzünde tesbih çektiğini düşündürmektedir. Osmanlı-İslam mitolojisindeki Zühre ile ilgili bilgiler böyle bir

¹⁰ Melik gördi ki toğmuş bir yini ay / Ki nurından alur ay ile gün bay

Kim olsun ol yüzi mâha muvâfık / Münâsib hüsnine şânına lâyık

Talup her ehl-i dâniş bahr-i fikre / Bikir bir ad bula ol dürr-i bikre

Görürler Zühre gibi anı zehrâ / Virürler ol mehün adını ‘Azrâ

Anunçün kim lûgatde lafz-ı ‘azra / Bikir kız oglana dirlerdir zirâ (Harmancı, 2017b: 119-120).

¹¹ Bu beyitteki “ibrişim-i sâz” tamlaması divan neşrinde “ebr şiyemsâz” olarak okunmuştur. bk. (Akkuş, 2018: K.57/27)

hayalin kurulması için yeterli değildir. Beyitteki “İbrişim-i sâz” tamlaması Zühre'nin herkesçe bilinen musiki yönüne atıfta bulunur. İbrişim, sözlükte “bükülmüş ipten iplik” anlamına geldiği gibi aynı zamanda bazı telli çalgıların da (santur, şeşhâne, ud ve rebab) tellerinin bu maddeden yapıldığı bilinmektedir (Yarman, 2002: 14). Beyitten anlaşıldığına göre, Muhammed Paşa'nın emir ve yasakları dünyaya yayıldığında, bunu duyan Zühre de elindeki çalgı aletini bırakıp tespih çekmeye başlar.

Yine benzer bir hayal Âgâh Divanı'nda yer almaktadır. Hz. Muhammed için yazılan bir naatta tespih çeken Zühre imajı yer almaktadır. Beyitte ‘İkd-ı Süreyya yani inci gibi dizilmiş Ülker Yıldızı kümesi Zühre'nin elindeki tespihe benzetilmiştir:

O denlü hükm-i şer'inden cihân sâhib-vera'dur kim

‘Utârid Zühreye tespih ider ‘İkd-ı Süreyyâdan (Âgâh / Akpınar, 2017: K.1/16)

[Dünya (onun) kanunlarının hükmünden o kadar takva sahibidir ki, Utarid, Zühre'ye Ülker Yıldızı'ndan tespih yapar.]

- **Ziynet eşyaları: taç, küpe, halhal, gerdanlık/kolye**

Sarasvati ve Anahita tasvirlerinin hepsinde bu tanrıçaların altından elbiseler giyip, taç, kolye, küpe, halhal gibi takılar taktığı görülür. Klasik Türk şiirinde Zühre de beyitlerde bu ziynet eşyalarıyla birlikte geçer. Sırasıyla bu ziynet eşyaları ve Zühre'nin birlikte kullanıldığı örnek beyitler verilecektir.

Şeyh Gâlib, Mevlânâ türbesinin örtüsü için yazdığı bir tercî-bentte, altınlarla işlenmiş örtüyü Zühre'ye benzetiyor:

Zihî pûşîde-i zerdûz-ı pür-zer Zühre-pîrâye

Ki kat-ber-kat müreccâh köhne tâk-ı çarh-ı bâlâya (Şeyh Gâlib/ Okçu, 2011: Tb.4/1)

[Zühre (gibi) süslü, baştan başa altın işlemeli örtü ne güzel! İhtiyar, yüce feleğin (atlas feleğinin) kubbesinden katbekat üstündür.]

Taç

Zühre urdı başına zerrîn-tâc

Hemçü Rıdvân-ı bî-nişân bülbül [Ahmed-i Rıdvan / Çeltik, 2017: G.477/5]

[Bülbül, adı sanı olmayan Rıdvan gibi Zühre'nin başına altından taç taktı.]

Küpe

Kimisi didi gösterür çerhe

Gûşvârını Zühre-i zehrâ (Nâbî / Bilkan, 1997: T.82/18)

[Bazıları, parlayan Zühre küpesini feleğe gösteriyor, dedi.]

Sipihir na'l-i semendini gûşvâr diyü

İderse nakl tutar gûş Zühre-i zehrâ (Saruhanlı Gülşenî / Turan, 2011: K.15/53)

[Felek, atının nalını küpe diye anlatırsa, parlayan Zühre buna kulak tutar (dinler).]

Ol dürr-i gûşvâre-i Nâhîd'e nâz eder

Bu tercemân-ı râz-ı dil-i kudsiyân olur (Nef'î / Akkuş, 2018: K.28/58)

[*O Nâhîd'in küpesinin incisine nazlanır, bu (da) meleklerin gönlündeki sırların tercümanı olur.*]¹²

Halhal

Pây-mâl itmek için illeri bir şîve ile

Zöhre-i çarh-ı felek sâkına takdı hâl hâl (Taşlıcalı Yahyâ Bey / Çavuşoğlu, 1977: K.14/4)

[*Elleri (başkalarını) bir işve ile ayaklar altına almak için feleğin Zühre'si ayağına halhal taktı.*]

Sak-ı 'arş oldu 'ayân var ise halhâl ile

Zühre gösterdi yâhûd sâ'id-i zerrîne-sivâr (Ganî-zâde Nâdirî / Külekçi, 1985: G.39/3)

[*Arşın bacağı, galiba halhâliyle birlikte göründü ya da Zühre altın bilezikli kolunu gösterdi.*]

Gerdanlık/kolye

Dakınur zînet için bezmüne vardukça senün

Boynına incü diyü Zühre-i zehrâ Pereni (Süheylî / Harmancı, 2017a: K.41/25)

[*Parlak Zühre senin meclisine vardığı zaman süslenmek için Ülker yıldızını boynuna inci diye takar.*]

Bulaydı ger bununla zîb ü zîynet gerden-i Zühre

Felekde zann iderdi seyr iden 'ıkd-ı süreyyâdur (Nef'î / Akkuş, 2018: K.47/62)

[*Zühre'nin boynu bununla süslenseydi (onu) seyredenler gökyüzünde Ülker yıldızı zannederlerdi.*]

6.6. Söz/konuşma

Eskilerin telakkisine göre Zühre musikinin yanı sıra şiir, güzel söz, güzel konuşma gibi özelliklere de sahiptir. Bu sebeple şairler orijinal şiirlerine Zühre'nin hayran olacağını iddia ederler (Şentürk, 2017: 243). Sarasvatî'nin nehir tanrıçası olma özelliğinden sonra en çok zikredilen özelliği sanat, güzel konuşma ve sözdür. Hatta Ayurveda'da kutsal konuşmanın kadın kimliğine bürünmüş hâli olan *Vac* ile nitelendirilir. Güzel konuşma, hitabet, retorik gibi hususlar bu tanrıçaya atfedilir (Kaya, 1997: 70). Dolayısıyla Zühre'nin klasik Türk şiirinde benzer bir tasavvur ile edebî metinlerde geçmesi tesadüf değildir:

Aşağıdaki beyitte Azmizâde Hâletî kendi şairlik yeteneğine, söz söylemedeki ustalığına Zühre'nin tapacağını söyler:

Dürr-i şeh-vâr-i medhünle ne hâlet buldugın bilse

Olurdı Zühre bîkr-i fikrümün kemter perestârı (Azmizâde Hâletî / Kaya, 2017: K.32/39)

¹² Nef'î'ye ait bir kasidedeki bu merhun beyitte, "o" ile kastedilen bir önceki beyitte yer alan "manâ"; "bu" ile kastedilen ise "endişe"dir. bk. (Akkuş, 2018: K.28/57-58).

[Zühre, (senin) övgünün şahlara layık incilerle nasıl bir hâl aldığını bilseydi, benim orijinal fikirlerimin değersiz bir kölesi olurdu.]

6.7. Bilgelik ve kitap

Sarasvati'nin kaynaklarda geçen özelliklerinden biri de bilgelik tanrıçası olmasıdır. Hatta bu sebeple figürlerinde elinde bir kitap yer alır ve kutsal bilgiye hâkim bir tanrıça formundadır. Yunan mitolojisiindeki Athena'da aynı şekilde akıl ve bilgi tanrıçası olarak Sarasvati ile benzerdir (Un, 2011: 71-75). Bu bağlamda klasik Türk şiirindeki su ve bilgelik arasındaki bağlantı düşündürücüdür. Doğrudan bir ilgi kurulamasa da dolaylı olarak nehir tanrıçası formundaki Sarasvati'nin aynı zamanda bilgelikle, kitapla anılması klasik Türk şiirinde özellikle mesnevilerde yer alan kutsal sulara, ilahi bilgilerin yer aldığı kitabın atılması veya Zühre'nin kitap gibi objelerle anılması bu ilginin kurulmasını destekler niteliktedir.

Mûsâ Abdî'nin *Câmasb-nâme* adlı mesnevisinin giriş bölümünde Danyal'a ait ilahi bilgi (ölümsüzlüğün sırrı) ile dolu kitabın Cebrail tarafından yırtılıp Dicle nehrine atılması, kutsal sular ve ilahi bilgi arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir¹³. Bu motif Fırat, Dicle gibi cennet ırmağı veya kutsal ırmaklar olarak bilinen diğer sular için de geçerlidir. Sarasvati bir tanrıça olduğu gibi ortaya çıktığı ilk metinlerde kutsal bir nehrin adıdır ve bu sebeple Anahita (Nâhîd) gibi suların koruyucusu ya da tanrıçası olarak betimlenir.

Kırımlı şair Sa'id Giray'a ait aşağıdaki beyitte de Zühre ve kitap bağlantısı vardır. Bu beyitten hareketle tanrıça Sarasvati'nin figürlerde elinde tuttuğu kitap hatırlanabilir:

Sahhâf gibi dolâb-ı felekde Zühre

Göstermede evrâk-ı sîm-âbı şehre (Sa'id Giray / Karaköse, 2017: R.29)

[Zühre, bir sahaf gibi feleğin dolabındaki (gökyüzündeki) gümüş renkli sayfaları şehre/aya göstermektedir.]

6.8. Su

Sarasvati ve Nâhîd'in ortak özelliklerinden biri her ikisinin de sularla ilişkilendirilmesi, nehirlerin tanrıçaları olmalarıdır. Aşağıdaki beyitte geçen *gül-i Nâhîd* (Nâhîd'in gülü) tamlaması Eski İran mitolojisinde nilüfer için kullanılmaktadır (Yıldırım, 2008: 553). Sarasvati de diğer Hint tanrı/tanrıçaları gibi su üzerindeki bir nülüferde (lotus) oturmaktadır. Aynı zamanda *mehtâb* kelimesinin kullanımı da Nâhîd'in bir ay tanrıçası olma özeliğini hatırlatır:

Değil şebnem yanıp nâr-ı şafak inbîk-i hâleyle

Gül-i Nâhîd-i çarhın âbını taktîr eder meh-tâb (Rağmî / Işıkhan, 2015: G.18/9)

[(Görünen) Şebnem değildir. Güneş batmış, ufuk kızullaşmış, mehtap, hale inbiğiyle gökyüzü nilüferi (Nâhîd gülü)nün suyunu damıtır.]

6.9. Ay

Ana tanrıçaların genel özelliklerinden biri ay ile ilişkilendirilmeleri, ay tanrıçası olmalarıdır. İran mitolojisiindeki Nâhîd de Hint mitolojisiindeki Sarasvati de ay tanrıçası olarak tarif edilirler. Klasik Türk şiirinde de Zühre/Nâhîd'in ay ile birlikte kullanımı bu bilgiyi hatırlatmaktadır. Aşağıdaki iki beyit ay ve Zühre/Nâhîd bağlantısı açısından dikkat çekicidir:

¹³ Mesnevideki ilgili bölümün beyit sayısı fazla olduğu için makaleye dâhil edilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Karademir, 2001: 255-285.

Bakmasa yıllarca Nâhîdün yüzine gam yimez

Ayda bir kez hâl-i ruhsârın gören mehrûlaruñ (Bâkî / Küçük, 1994: G.253/2)

[Ayda bir defa ay yüzlülerin yanağındaki beni gören, yıllarca Nâhîd'in yüzüne bakmasa üzülmez.]

Meh degül şevkıyla Nâhîd-i felek mendiline

Takdı 'idiyye murassa' yarım ay bir cevheri (Enderunlu Vâsıf / Gürel, 1999: K.14/25)

[Ay değil, feleğin Nâhîd'i bayramlık süslü yarım ay bir cevheri mendiline taktı.]

Sonuç

Klasik Türk şiirinde Zühre/Nâhîd hem Venüs gezegeninin karşılığı olarak hem de gökyüzünde dans eden, şarkı söyleyen, müzik aletleri çalan güzel bir kadın olarak tasvir edilir. Bazen de Hârut ve Mârut kıssasına telmihen şiirde kullanılır. Tüm bu kullanımların ortak noktası Zühre/Nâhîd'in bir kadın olarak betimlenmesidir. Klasik Türk şiirinin model olarak kabul ettiği Fars şiirinde de Osmanlı-İslam mitolojisindeki bilgilerde de bu gezegen/yıldız için benzer anlatılar ve tasvirler yer alır.

Gezegenler ve onlara hükmeden tanrı/tanrıçalar ile ilgili dünya mitolojilerinin hemen hepsinde çok çeşitli anlatılar yer almaktadır. Venüs gezegeni ile ilgili anlatıların büyük bir kısmı da bu gezegene hükmeden ilahın bir kadın formunda olduğu, tanrıça özellikleri taşıdığı şeklindedir. Daha önce yapılan bazı çalışmalarda Venüs gezegeninin tanrıçalarla olan bağlantısı ve özellikle ana tanrıça mitlerinde Venüs sembolü üzerinde durulmuştur (Tekin-Alpay, 1992). Sumer'de Inanna, Babil'de İştâr, Mısır'da Isis gibi isimlerle anılan bu ana tanrıça figürü, aşk ve bereketin simgesi olarak bilinir. Klasik Türk şiirinde ise Zühre/Nâhîd (Venüs gezegeni)'in izlerini sürerken Sumer, Babil veya Mısır mitlerindeki ana tanrıça anlatıları ile ortaklıklar kurulabilir. Ancak bu edebiyat geleneğinin Fars edebiyatını model aldığı düşünüldüğünde önce Fars edebiyatı -konumuz özelinde Fars şiiri- ardından Fars şiirinin etkilendiği şiir gelenekleri veya kültürlere bakılması da gerekir. Bu bağlamda ilk akla gelen Hint kültür ve edebiyatıdır. Hem Hint-İran tarihi yakınlığı hem de her iki kültürdeki pek çok ortak unsur, dolaylı yoldan klasik Türk şiirinde Hint mitolojisinden de bazı ortaklıkların olabileceği konusunda fikir vericidir.

Bu çalışmada da klasik Türk şiirinde yer alan Zühre/Nâhîd'in Hint mitolojisindeki izleri sorgulanmıştır. Zühre veya diğer ismiyle Nâhîd, Fars edebiyatında ve mitolojisinde de yer alır. Nâhîd kelimesi Zerdüştlarin kutsal kitabı Avesta'da Anahita olarak geçer. Hint mitolojisinde yer alan Sarasvati ismindeki tanrıça hakkındaki mitler ve tasvirler de Nâhîd ile aralarında pek çok açıdan benzerlik olduğunu göstermektedir. Birkaç çalışmada Sarasvati ve Nâhîd'in suyla ve nehirlerle olan bağlantıları sorgulanmıştır (Lommel, 1954: 405-413; Yıldırım, 2008: 539; Korkmaz, 2010: 508). Ancak her iki tanrıça arasındaki bağlantı sadece suyla sınırlı değildir. Osmanlı-İslam mitolojisindeki Zühre/Nâhîd ile ilgili anlatılan pek çok özellik Hint tanrıçası Sarasvati'de de bulunmaktadır. Hem Zühre/Nâhîd hem de Sarasvati'nin kutsal metinler ve bu metinlere bağlı anlatılarda ortak özelliği daha önceki çalışmalarda da belirtildiği üzere nehirlerin, suların koruyucusu olarak suyla ilişkilendirilmeleridir. Bunun dışında her ikisi de güzellik unsurları ile birlikte antropomorfik olarak bir kadın gibi tasvir edilirler. Mitik anlatılar ve tasvirlerde kulaklarında altın küpe, kollarında altın bilezik, başlarında altın bir taç, ayaklarında halhal, boyunlarında kolye bulunan bir kraliçe formundadırlar. Yine her iki figürün müzikle, müzik aletleri ve dansla olan bağlantıları; sanat, bilgelik, güzel konuşmanın sembolü olmaları; ana tanrıçalara özgü olan doğurganlık, bereket, şifa, arındırıcılık gibi özellikleri; ana tanrıçanın bineği olan kuş motifi (tavus, kaz veya kuğu); nilüfer (lotus) çiçeği ile olan bağlantıları; bekâret sembolü olmaları ve ay ile ilişkilendirilmeli gibi pek çok özellik Zühre/Nâhîd ve Sarasvati arasında ana tanrıça kültükseninde bir bağlantının kurulabileceğini

göstermektedir. Bu çalışmayla, klasik Türk şiirindeki Zühre/Nâhîd'in geçtiği beyitlerden hareketle Hint tanrıçası Sarasvati ile olan benzerlikleri tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Akkuş, M. (2018). *Nef'i divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57741,nefi-divanipdf.pdf?0>.
- Akpınar, Ş. (2006). *Âgâh dîvânı ve incelenmesi*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoyak, İ. H. (2018). *Gelibolulu Mustafa Âlî divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolulu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0>.
- Alpaydın, B. (2007). *Ref'i-i Kâlâyi divanı (inceleme-metin)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- And, M. (2008). *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm mitolojyası*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bilkan, A. F. (2011). *Nâbî divanı. 2 Cilt*. Akçağ Yayınları.
- Cappadona, D. A. (1998). *Dictionary of women in religious art*. Oxford University Press.
- Cooper, J. C. (1998). *An illustrated encyclopaedia of traditional symbols*. Thames and Hudson Press.
- Çatıkkaş, M. A. (2008). *Şiirimizin beyitler ve mısralar sözlüğü*. Sütun Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1977). *Yahyâ Bey, dîvan*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Çavuşoğlu, M. & Tanyeri, M. A. (1989). *Üsküplü İshak Çelebi divanı*. MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çeltik, H. (2017). *Ahmed-i Rıdvan dîvânı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55738,ahmed-i-ridvan-divanipdf.pdf?0>.
- Dell, C. (2017). *Mitoloji: Hayali dünyalara eksiksiz rehber*. Yapı Kredi Yayınları.
- Dowson, J. (1888). *A classical dictionary of Hindu mythology and religion geography, history and literature*. D.K. Printworld.
- Ersoy, E. (2016). *Ana tanrıça kültü*. <http://psikomitoloji.com/attachments/article/79/ana.tanrica.kultu.pdf>.
- Gölpınarlı, A. (1968). *Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk*. Altın Kitaplar Yayınevi.
- Güleç, M. M. (2017). Bursa'nın dağlık bölgelerinde kadın türbeleri etrafında oluşan ritüeller ve ana tanrıça kültü. *Selçuk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi* (37). 108-121.
- Gündüz, Ş. (2005). *Anadolu'da paganizm, antik dönemde harran ve urfa*. Ankara Okulu Yayınları.
- Gürel, R. (1999). *Enderunlu Vâsıf divanı*. Kitabevi Yayınları.
- Harmancı, M. E. (2017a). *Süheylî divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194364/suheyli-divani.html>.
- Harmancı, M. E. (2017b). *Manisalı Câmî'i Muhabbetnâme (Vâmık u Azrâ)*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56461,manisali-camii-muhannet-namepdf.pdf?0>.
- İşıkhân, D. (2021). *Rağmî divanı*. DBY Yayınları.
- İbnü'l-Kelbî (2017). *Kitâbü'l-esnâm* (çev. Beyza Düşüngen Bilgin). Ankara Okulu Yayınları.
- İsen, M. (1990). *Usûlî divanı*. Akçağ Yayınları.

- Jung, C. G. (2005). *Dört arketip*. Metis Yayınları.
- Karademir, M. (2001). *Abdî, Câmasb-nâme (inceleme-metin)*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaköse, S. (2017). *Sa'id Giray divanı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55754,said-giray-divanipdf.pdf?0>
- Kardaş, S. (2013). Divan şiirinde sihir ve büyü'nün kaynağı: Hârût ve Mârût. *Atatürk üniversitesi türkiyat araştırmaları enstitüsü dergisi*. 19(50). 29-46.
- Kaya, B. A. (2003). *Azmîzâde Hâleti divânı: hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve Divânının tenkidli metni*. 2 c. Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
- Kaya, K. (1997). *Hint mitolojisi sözlüğü*. İmge Kitabevi.
- Korkmaz, M. (2010). *Zerdüşt dini iran mitolojisi*. Alter Yayınları.
- Kurnaz, C. (1995). Felek. *İslam ansiklopedisi*. C. 12. Türkiye Diyanet Vakfı. 306-307.
- Küçük, S. (1994). *Bâkî divanı: tenkidli basım*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Külekçi, N. (1985). *Ganî-zade Nâdirî: hayatı, edebî kişiliği, eserleri, Divanı ve Şehnâme'sinin tenkidli metni*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Levend, A.S. (1984). *Divan edebiyatı kelimeler ve remizler mazmunlar ve mefhumlar*. Enderun Yayınevi.
- Lommel, H (1954). Anahita-Sarasvati. *Asiatica*. Festschrift F. Weller. 405-413.
- Ludvik, C. (2007). *Sarasvatî riverine goddess of knowledge from the manuscript-carrying vñā-player to weapon-wielding defender of the dharma*. Brill.
- Mermer, A. (1997). *Karamanlı Aynî divanı*. Akçağ Yayınları.
- Musaffâ, Ebulfazl (2002). *Ferheng-i ıstılâhât-ı nücûmî*. Pejuhişgâh-ı Ulûm-ı İnsanî ve Mutâlaât-ı Ferhengî.
- Okçu, N. (1993). *Şeyh Galib, hayatı, edebî kişiliği, eserleri, şiirlerinin umûmî tahlili ve divânın tenkidli metni*. 2 C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Omerxalis, X. (2012). *Avesta: Zerdüştlerin kutsal metinleri*. (çev. Fahriye Adsay; İbrahim Bingöl). Avesta Yayınları.
- Öztürk, Ö. (2016). *Dünya mitolojisi*. Nika Yayınevi.
- Öztürk, E. (2010). Hz. Fatma kültü. *Toplum Bilimleri Dergisi*. 4(8). 127-144.
- Pala, İ. (2018). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. Kapı Yayınları.
- Roller, L. E. (2004). *Ana tanrıçanın izinde* (çev. Betül Avunç). Homer Kitabevi.
- Şahin, E. S. (2004). *Keçeci-zâde İzzet Molla'nın divanları: Bahar-ı Efkar ve Hazan-ı Asar*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şentürk, A. A. (2017). *Osmanlı şiiri kılavuzu 2*. OSEDAM Yayınları.
- Tekin-Alpay, G. (1992). *Ahmed-i Dâî, Çengnâme (inceleme-tenkitli metin)*. Sources of Oriental Languages & Literatures & Turkish Sources XIV.
- Tokmak, A.N. (2012). Vâmık ve Azrâ. *İslam ansiklopedisi*. C.42. Türkiye Diyanet Vakfı. 504-505.
- Turan, S. (2011). *Saruhanlı Gülşenî divanı*. Fakülte Kitabevi.

-
- Un, F. H. (2011). *Karşılaştırmalı Hint ve Yunan mitolojisi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Wulff, D. M. (1987). Sarasvatî. *Encyclopedia of religion*. vol.13. MacMillan.
- Yarman, O. (2002). 16. ve 17. yüzyıllarda Türk çalgıları. <http://www.ozanyarman.com/files/musikicalgilar.pdf>.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars mitolojisi sözlüğü*. Kabalcı Yayınları.
- Yıldırım, N. (2016). *Şahnâme II*. Kabalcı Yayınları.
- Yıldız, A. (2018). Klasik Türk şiirinde “zehri yedi tasta geçmek” deyiminin kökeni üzerine. *Akademik dil ve edebiyat dergisi, tebdiz özel sayısı*. 2(4). 43-50.
- Yüçetürk, O. S. (1992). Belkıs. *İslam ansiklopedisi*. C.5. Türkiye Diyanet Vakfı. 420-421.